षोडशः पाठः

वृक्षाः सत्पुरुषाः इव

0672CH16

पर्यावरणसंरक्षणस्य विषये एका प्रदर्शनी विद्यालये आयोजिता अस्ति। छात्राः तां प्रदर्शनीं पश्यन्ति। शिक्षकेण सह संलापं च कुर्वन्ति।

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव॥

पदच्छेदः – छायाम् अन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयम् आतपे फलानि अपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषाः इव।

अन्वयः – (वृक्षाः) स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति (किन्तु) अन्यस्य छायां कुर्वन्ति, फलानि अपि परार्थाय (यच्छन्ति) (अतः) वृक्षाः सत्पुरुषाः इव (सन्ति)।

भावार्थः – वृक्षाः स्वयं सूर्यस्य आतपे तिष्ठन्ति किन्तु अन्येषां प्राणिनां कृते छायां कुर्वन्ति, फलानि अपि स्वयं न खादन्ति अपि तु अन्येभ्यः एव यच्छन्ति। अतः ते सत्पुरुषाः इव सन्ति। यतः ये सज्जनाः भवन्ति, ते स्वयं कष्टानि सहित्वा अपि अन्येषां हितं कुर्वन्ति।

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।
दशह्रदसमः पुत्रः दशपुत्रसमो द्रुमः॥

पदच्छेदः – दशकूपसमा वापी दशवापीसमः ह्रदः दशह्रदसमः पुत्रः दशपुत्रसमः द्रुमः।

अन्वयः – दशकूपसमा वापी (अस्ति), दशवापीसमः ह्रदः (अस्ति), दशह्रदसमः पुत्रः (अस्ति), दशपुत्रसमः द्रुमः (अस्ति)।

भावार्थः – दशकूपैः समाना एका वापी भवति। एवम् एव दशवापीसमानः एक ह्रदः भवति। दशह्रदैः समानः एकः/एका पुत्रः/पुत्री भवति। तथैव दशसन्तानैः समानः एकः वृक्षः मूल्यवान् भवति। अर्थात् एकः वृक्षः सर्वाधिकः उपकारकः भवति। अतः सर्वे वृक्षारोपणं कुर्वन्तु।

Reprint 2025-26

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्।
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः॥

पदच्छेदः – अहो! एषाम् वरम् जन्म सर्वप्राणि-उपजीवनम्
सुजनस्य इव येषाम् वै विमुखाः यान्ति न अर्थिनः।

अन्वयः – अहो! एषां सर्वप्राण्युपजीवनं जन्म वरम् (अस्ति)।
सुजनस्य इव येषाम् अर्थिनः विमुखाः न यान्ति।

भावार्थः – श्रीकृष्णः युधिष्ठिरं वदति - हे युधिष्ठिर! अहो! एतेषां वृक्षाणां जन्म श्रेष्ठम् अस्ति, यतः एतेषां जन्म सर्वेषां जीवानाम् उपकाराय भवति। यथा सज्जनेभ्यः जनानां निराशा न भवति तथैव वृक्षाणां समीपे आगत्य अर्थिनां जनानां निराशा न भवति। तेषाम् आशानुरूपं वृक्षाः तेभ्यः फलानि पुष्पाणि छायां च यच्छन्ति।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम्॥

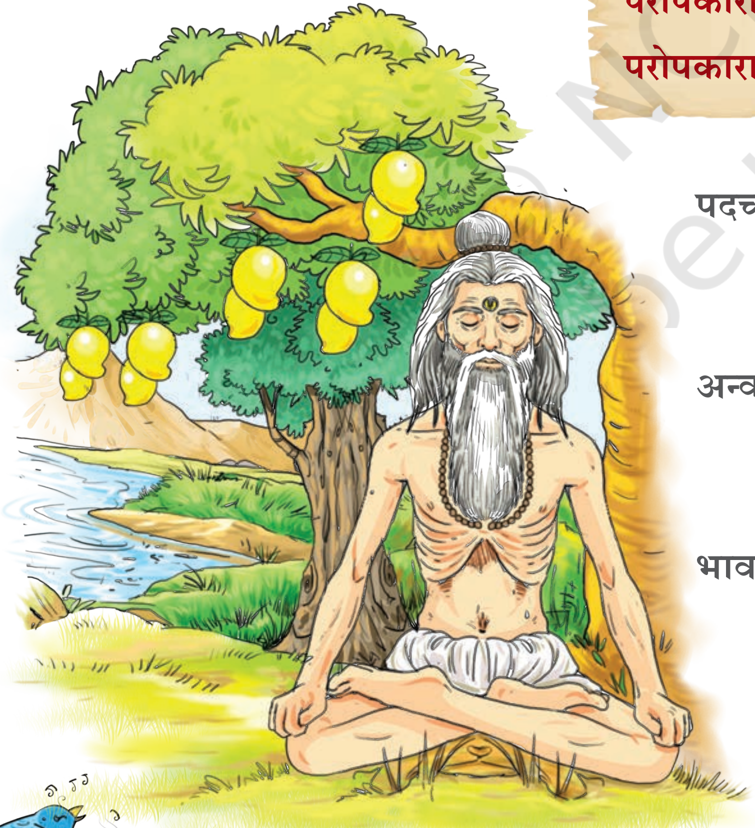

पदच्छेदः – परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थम् इदम् शरीरम्।

अन्वयः – वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति, नद्यः परोपकाराय वहन्ति, गावः परोपकाराय दुहन्ति, परोपकारार्थम् (एव) इदं शरीरम् (अस्ति)।

भावार्थः – वृक्षस्य फलानि अन्ये खादन्ति, न तु वृक्षः स्वयं खादति। नदीनां जलस्य उपयोगम् अपि अन्ये एव प्राणिनः कुर्वन्ति। गावः अपि अन्येषां कृते एव दुग्धं यच्छन्ति। एवमेव अस्माकं जीवनम् अपि अन्येषाम् उपकाराय भवतु।

Reprint 2025-26

पुष्प-पत्र-फलच्छाया-मूल-वल्कल-दारुभिः।
धन्या महीरुहा येषां विमुखा यान्ति नार्थिनः॥

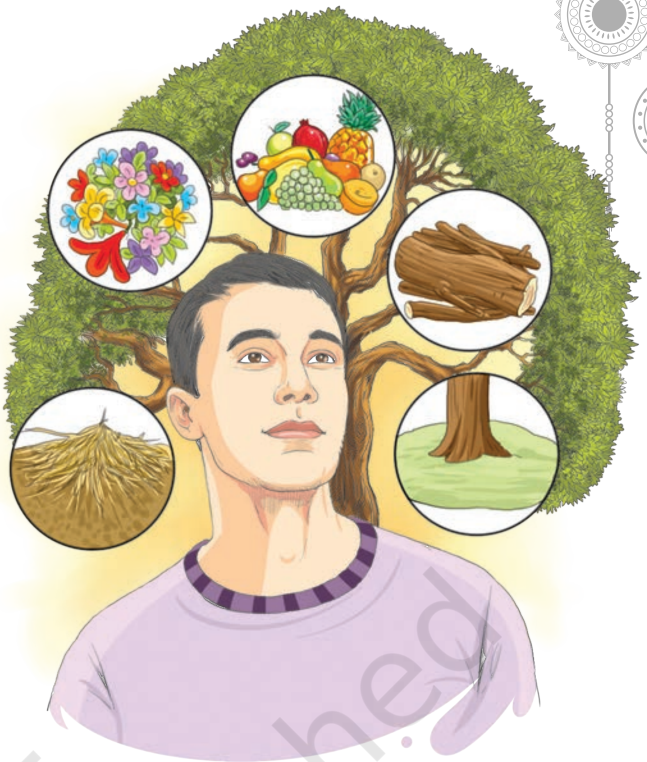

पदच्छेदः – पुष्प-पत्र-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभिः धन्याः महीरुहाः येषाम् विमुखाः यान्ति न अर्थिनः।

अन्वयः – येषां पुष्प-पत्र-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभिः अर्थिनः विमुखाः न यान्ति (ते) महीरुहाः धन्याः (सन्ति)।

भावार्थः – प्राणिनः वृक्षात् पुष्पाणि, पत्राणि, फलानि, छायां, मूलानि, वल्कलानि काष्ठानि च प्राप्नुवन्ति। अर्थात् वृक्षाणां पार्श्वे यत् किमपि अस्ति तत् सर्वम् अपि प्राणिनां कृते एव अस्ति। वृक्षाः कदापि याचकान् निराशान् न कुर्वन्ति। अतः वृक्षाः धन्याः सन्ति।

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः
परोपकाराय सतां विभूतयः॥

पदच्छेदः – पिबन्ति नद्यः स्वयम् एव न अम्भः, स्वयम् न खादन्ति फलानि वृक्षाः। न अदन्ति सस्यम् खलु वारिवाहाः, परोपकाराय सताम् विभूतयः।

अन्वयः – नद्यः अम्भः स्वयम् एव न पिबन्ति। वृक्षाः अपि फलानि स्वयं न खादन्ति। वारिवाहाः (अपि) सस्यं न अदन्ति खलु। (यतः) सतां विभूतयः परोपकाराय (भवन्ति)।

भावार्थः – नद्यः स्वीयं जलं स्वयं न पिबन्ति अपितु अन्येषाम् उपयोगाय यच्छन्ति। एवम् एव वृक्षाः अपि फलानि स्वयं न खादन्ति। मेघाः अपि जलं वर्षन्ति, किन्तु वृष्ट्या उत्पन्नं सस्यं स्वयं न खादन्ति। अनेन प्रकारेण सज्जनानां सम्पदः अपि परोपकाराय भवन्ति।

Reprint 2025-26

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
आतपे	सूर्यतापे	धूप में	In the sunlight	
परार्थाय	अन्येषाम् उपकाराय	दूसरों के उपकार के लिए	For the sake of others	
सत्पुरुषाः	सज्जनाः	सज्जन लोग	Noble men	
वापी	दीर्घिका	बावड़ी	Stepwell	
ह्रदः	सरोवरः	तालाब / झील	Pond / Lake	
द्रुमः	वृक्षः	पेड़	Tree	
वरम्	श्रेष्ठम्	श्रेष्ठ	Best	
अर्थिनः	प्राप्तुम् इच्छुकाः	प्राप्त करने के इच्छुक	Wishing to receive	
वहन्ति	प्रवहन्ति	बहती है	Flows	
वल्कलम्	वृक्षस्य त्वक्	पेड़ की छाल	Bark of tree	
दारुभिः	काष्ठैः	लकड़ियों से	By Wood	
महीरुहाः	वृक्षाः	पेड़	Trees	
अम्भः	जलम्	पानी	Water	
वारिवाहाः	मेघाः	बादल	Clouds	
विभूतयः	समृद्धयः	समृद्धियाँ	Prosperity	

© NCERT be republished

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. पाठे लिखितानि सुभाषितानि सस्वरं पठन्तु, अवगच्छन्तु, लिखन्तु स्मरन्तु च।

२. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु —

(क) वृक्षाः स्वयं कुत्र तिष्ठन्ति ? – आतपे

(ख) परोपकाराय काः वहन्ति ? – नद्यः

(ग) दशवापीसमः कः भवति ? – ह्रदः

Reprint 2025-26

(घ) सत्पुरुषाः इव के सन्ति? – वृक्षाः

(ङ) अर्थिनः केभ्यः विमुखाः न यान्ति? – वृक्षेभ्यः / महीरुहेभ्यः

(च) वृक्षाः स्वयं कानि न खादन्ति? – फलानि

३. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

(क) नद्यः किं न पिबन्ति?

नद्यः अम्भः न पिबन्ति ।

(ख) वृक्षाः अस्मभ्यं किं किं यच्छन्ति?

वृक्षाः अस्मभ्यं पुष्प-फल-पत्र-मूल-वल्कलं दारुं च यच्छन्ति

(ग) इदं शरीरं किमर्थम् अस्ति?

इदं शरीरं परोपकाराय अस्ति ।

(घ) दशपुत्रसमः कः भवति?

दशपुत्रसमः द्रुमः भवति

(ङ) केषां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति?

सतां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति ।

(च) अन्यस्य छायां के कुर्वन्ति?

अन्यस्य छायां वृक्षाः कुर्वन्ति ।

४. पट्टिकातः उचितानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

तिष्ठन्ति   सुजनस्येव   विभूतयः   वृक्षाः   फलानि   दशपुत्रसमः   परोपकारार्थम्

यथा – छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।

(क) फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव।

(ख) दशह्रदसमः पुत्रः दशपुत्रसमः द्रुमः।

(ग) सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः।

(घ) परोपकारार्थम् इदं शरीरम्।

(ङ) स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।

(च) परोपकाराय सतां विभूतयः।

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

५. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरपदानां विभक्तिं निर्दिशन्तु—

(क) वृक्षाः अन्यस्य कृते **छायां** कुर्वन्ति। ......द्वितीया विभक्तिः......

(ख) वृक्षाः परार्थाय **फलानि** यच्छन्ति। ......प्रथमा / द्वितीया......

(ग) वृक्षाः **सत्पुरुषाः** इव सन्ति। ......प्रथमा......

(घ) **द्रुमः** दशसन्तानसमः भवति। ......प्रथमा......

(ङ) वृक्षः **प्राणिभ्यः** काष्ठानि यच्छति। ......चतुर्थी / पंचमी......

(च) **नद्यः** जलं स्वयमेव न पिबन्ति। ......प्रथमा......

(छ) सज्जनानां **सङ्गतिं** करोतु। ......द्वितीया......

६. अधोलिखितानां पदानां द्विवचने बहुवचने च रूपाणि लिखन्तु—

(क)	वृक्षः	वृक्षौ	वृक्षाः
(ख)	मेघः	मेघौ	मेघाः
(ग)	ह्रदः	ह्रदौ	ह्रदाः
(घ)	सत्पुरुषः	सत्पुरुषौ	सत्पुरुषाः
(ङ)	छाया	छाये	छायाः
(च)	वापी	वाप्यौ	वाप्यः
(छ)	नदी	नद्यौ	नद्यः
(ज)	शरीरम्	शरीरे	शरीराणि
(झ)	पुष्पम्	पुष्पे	पुष्पाणि

७. अधोलिखितानां पदानां परस्परं समुचितं मेलनं कृत्वा 'कः किं ददाति' इति लिखन्तु—

(क)	वृक्षः	दुग्धं	वृक्षः शुद्धं वायुं ददाति।
(ख)	गौः	प्रकाशं	गौः दुग्धं ददाति।
(ग)	सूर्यः	विद्यां	सूर्यः प्रकाशं ददाति।
(घ)	नदी	शुद्धं वायुं	नदी जलम् ददाति।
(ङ)	अग्निः	जलम्	अग्निः तापं ददाति।
(च)	शिक्षकः	तापं	शिक्षकः विद्यां ददाति।

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

८. **अधोलिखितानां क्रियापदानां लट्लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपाणि लिखन्तु—**

कुर्वन्ति	–	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
तिष्ठन्ति	–	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
फलन्ति	–	फलति	फलतः	फलन्ति
यान्ति	–	याति	यातः	यान्ति
पिबन्ति	–	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
खादन्ति	–	खादति	खादतः	खादन्ति

योग्यताविस्तरः

अधोलिखितां प्रहेलिकां पठित्वा उत्तरं वदन्तु—

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः॥

© NCERT not to be republished

परियोजनाकार्यम्

१. **विद्यालयं गृहं वा परितः विद्यमानानां पञ्च-पादपानां (वृक्षाणां) संरक्षणं कुर्वन्तु।**

२. **अन्तर्जालस्य साहाय्येन परोपकारविषये दश-सुभाषितानां संग्रहणं कुर्वन्तु।**

Reprint 2025-26

आगच्छन्तु ! संस्कृतेन संभाषणं कुर्मः

0672CH17

भवतः नाम किम् ?	–	मम नाम राजेशः।
भवतः गृहं कुत्र अस्ति ?	–	मम गृहं सञ्जयनगरे अस्ति।
भवान् किं करोति ?	–	अहं कार्यं करोमि।
भवती किं लिखति ?	–	अहं श्लोकं लिखामि।
सः कदा आगच्छति ?	–	सः दशवादने आगच्छति।
कक्षायां कति छात्राः सन्ति ?	–	कक्षायां त्रिंशत् छात्राः सन्ति।
रविः कुतः आगच्छति ?	–	रविः ग्रन्थालयतः आगच्छति।
सः किमर्थं योगासनं करोति ?	–	सः आरोग्यार्थं योगासनं करोति।
एतत् कस्य पुस्तकम् ?	–	एतत् राजेशस्य पुस्तकम्।
भवत्याः आरोग्यं कथम् अस्ति ?	–	मम आरोग्यं सम्यक् अस्ति।
नमस्ते। भवान् कथम् अस्ति ?	–	नमस्ते। अहं कुशली अस्मि।
शारदे ! भवती कथम् अस्ति ?	–	आम्, अहमपि कुशलिनी अस्मि।
अद्य कः वासरः ?	–	अद्य बुधवासरः।
इदानीं कः समयः ?	–	इदानीं एकादशवादनम्।
भवती अद्य किं खादितवती ?	–	अहम् अद्य दोसां खादितवती।
भवान् किं खादितवान् ?	–	अहम् अद्य फलानि खादितवान्।

बालकः / बालिका / सः / सा / वाहनं / रविः / गीता – गच्छति।
त्वं – गच्छसि।
अहं – गच्छामि।

'करोति' इति क्रियापदम् उपयुज्य बहूनि वाक्यानि कर्तुं शक्नुमः।

यथा – बालकः पूजां करोति। योगासनं करोति। कार्यं करोति। पूजां करोति। स्नानं करोति।

'इच्छति' इति क्रियापदम् उपयुज्य बहूनि वाक्यानि कर्तुं शक्नुमः।

यथा – राधा जलम् इच्छति। फलम् इच्छति। भोजनम् इच्छति। गीतम् इच्छति।

मुख्यानि कतिचन क्रियापदानि – पठति, लिखति, खादति, पिबति, गच्छति, हसति, क्रीडति, मिलति, त्यजति, पृच्छति, नयति, भवति, अस्ति, जानाति, ददाति, शृणोति, प्रक्षालयति, मार्जयति, पश्यति, स्थापयति, स्मरति, उत्तिष्ठति, उपविशति॥

© NCERT not to be republished